

ČESKOSLOVENSKÝ POKUS O HOSPODÁŘSKOU
SAMOSPRÁVU, 1968-1969I. *Pozdní příklon k hospodářské samosprávě za hospodářské reformy.*

Československá ekonomická reforma byla zahájena v roce 1965 jako pouhá modernizace centrálně řízeného hospodářství tradičního sovětského typu. Toto » zdokonalení soustavy řízení « si kladlo za cíl odstranit zjevné vady ekonomického systému, které byly všeobecně patrné nejméně od ztroskotání 3. pětiletého plánu a soustavy normativů dlouhodobé hmotné zainteresovanosti v r. 1960-1961. Hlavními hesly byla stále hmotná zainteresovanost, tentokrát zvláště formou podílů na zisku pro jednotlivé zaměstnance a do podnikových fondů, a decentralizace. Pod tato hlediska spadá také zavedení hrubého důchodu jako základního ukazatele podnikové činnosti a zúročení výrobního kapitálu. Obráží se v nich však především další základní rys východoevropských ekonomických reforem, totiž snaha nahradit tradiční plánovací a evidenční ukazatele, založené převážně na hmotných jednotkách, peněžními proudy a odpovídajícími nástroji fiskální a monetární politiky, které by byly schopny lépe a pružněji ovládat hospodářské procesy a lépe měřit její výsledky. Od tržního hospodářství byly tyto opravy velmi vzdáleny. Neexistovaly ani tržní změny, ani volný vstup na trh. Naopak, tzv. decentralizace posílila a modernizovala systém odvětvových monopolů zřízením » středního článku «, výrobně hospodářských jednotek (VHJ), každá reprezentovaná mocným » oborovým ředitelstvím «, které se snažilo o maximální centralizaci na úkor podřízených podniků; v několika případech » koncernů « byly podniky zcela pohlceny tímto novým byrokratickým mezičlánkem, odvozeným ze sovětských » glavek «, hlavních správ.

» Urychlené zavádění nové soustavy řízení « od počátku roku 1967 vneslo do reformy některé tržní prvky. Nejzávažnější z nich bylo neúplné zrušení závaznosti centrálního plánu, čímž byly vytvořeny předpoklady pro působení monetárních a fiskálních instrumentů, plná podniková odpovědnost za investice s požadavkem samofinancování a dočasného krytí bankovním úvěrem, první kroky k uvolnění tvorby cen a částečné uplatnění efektivního směnného kursu koruny (VROV). Autonomie podniků tím byla do jisté omezené míry skutečně vytvo-

řena, a to též zvláště tím, že za základ vztahu ke státní pokladně a k úvěrové soustavě byl vzat podnik a nikoliv nadpodnikové » oborové ředitelství «. Nicméně toto naroubování některých tržních institucí na organizační strukturu odvětvových monopolů jednak ještě zvýšilo napětí mezi organizačními stupni a jejich teoretickými mluvčími a jednak otevřelo cestu k typickým projevům monopolního trhu, tj. tlakem na zvětšování cen. Socialistické tržní hospodářství, údajně vyřešené » na nejvyšším stupni abstrakce «, bylo tedy od počátku ohrožené nejen vnitřními konflikty, nýbrž teoretickou nevyjasněností základních principů. Samostatnost podniku nebyla stále ještě chápána jako hospodářská samospráva. Patrně jedinou výjimkou byl článek R. Kocandy a P. Pelikána z února 1967 (1), v němž autoři výslovně považují » socialistický podnik v cílové konstrukci nové soustavy řízení v CSSR « za illyrijský podnik B. Warda, tj. za samosprávný podnik a uvádějí již téměř všechny základní znaky, kterými se měl lišit od jugoslávského vzoru.

Dokonce ani ve třetí fázi čs. ekonomické reformy po změně vedení KSČ v lednu 1968 se nestala hospodářská samospráva bezprostředně součástí nové politiky. Ještě v Akčním programu z dubna 1968 je o ní nejvýše nepřímá zmínka. Současně byla v ústředních úřadech rozšiřována informace, že přislíbené » rady pracujících « mají být především politickým gestem, nahrazujícím minimální zvýšení reálných mezd v r. 1968, pro něž se nedostává prostředků, a že pravomoc podnikového ředitele a ředitelství bude mnohem rozsáhlejší než v jugoslávských podnicích. Teprve koncem června vydala vláda » Prozatímní rámcové zásady ustavování rad pracujících « (2), které měly být ověřovány v následujících měsících před tím, než jejich definitivní status bude upraven zákonem, ohlášeným na konec roku 1968. Vláda zároveň varovala, že » při ustavování rad pracujících je nutno se vyhnout jakékoliv živelnosti « a nedala prakticky možnost, aby se jednotlivé podniky vymkly z organizačního sevření oborových ředitelství.

Přijetí Prozatímních zásad otevřelo cestu k definitivní přestavbě centrálně řízených odvětvových monopolů na tržní hospodářství, nebo takto alespoň bylo jejich uveřejnění pochopeno na podnicích a ve veřejnosti, a na dobu jednoho roku – i přes sovětskou invazi v srpnu 1968 – se hospodářská samospráva stala ústřední otázkou dalšího pokračování ekonomické reformy. Podnikové rady – dle pozměněné

(1) R. Kocanda a P. Pelikán, Socialistický podnik jako účastník trhu, Politická ekonomie, Praha, roč. XV, čís. 2, 1967, str. 93–102.

(2) Rudé právo, 30. června 1968, str. 1 a 3.

terminologie návrhu zákona – byly vytvářeny i bez předepsaného souhlasu státních orgánů a údaje v červnu 1969 o třech stech podnikových radách a třech stech přípravných výborů by měly znamenat, že více než polovina čs. podniků se ztotožnila s myšlenkou samosprávy a neuposlechla poinvazní výzvy čs. vlády, aby se ustavování podnikových rad zastavilo. Přes tuto širokou, spontánní podporu však reformní křídlo KSČ zklamalo i v této klíčové otázce a nedokázalo prosadit k projednání v parlamentu přípravný návrh zákona o socialistických podnicích, který měl plně kodifikovat jak podnikové rady, tak i dobrovolné sdružování nezávislých podniků místo administrativní monopolizace. Návrh zákona tak zůstal pouze dokumentem, který nej přesněji informuje o chystaném typu hospodářské samosprávy v Československu. Samotná struktura odvětvových monopolů však nebyla dotčena po celé údobí snah o tzv. » tržní socialismus «.

Hospodářská samospráva je v podstatě neslučitelná s tradičním sovětským hospodářským systémem a je proto pochopitelné, že potlačení podnikových rad v létě 1969 bylo prvním významným opatřením Husákova režimu na ekonomickém poli. Následná recentralizace ekonomického řízení pak logicky znamenala též další posílení moci oborových ředitelství jednak znovuzavedením příkazového plánování a jednak i uplatněním reformních » ekonomických nástrojů « převážně nebo výhradně na úrovni oboru; je při tom pravděpodobné, že právě tyto pozůstatky reformy přispěly k relativně příznivému vývoji čs. národního hospodářství v prvních letech Husákovy vlády. Ekonomické opravy v Československu se tak vrátily do stadia modernizace centrálně řízeného systému, jehož optimální model se usilovně hledá nejen v Moskvě či Budapešti, ale i leckde jinde.

2. Podnikatelská funkce a typ podniku.

Váhavý a opožděný příklon k hospodářské samosprávě nebyl náhodný; byl vyvolán teoriemi, které o čs. reformě vytvářela nejvlivnější skupina » teoretické fronty « a zanedbáním problému, kdo a jakým způsobem má vykonávat podnikatelskou funkci v » tržním socialismu «.

V tradičním sovětském systému, odpovídajícím Marxově centralistické formulaci, že celé socialistické hospodářství bude jedním podnikem, jednou továrnou, je podnikatelská funkce vyhrazena » centru «, vládě a ústřednímu výboru komunistické strany; zjistí-li se, že někdo

provozuje sebedmenší administrativně neschválenou hospodářskou činnost za úplatu, je trestně stíhán. Avšak ani sovětsí centrální plánovači nebyli schopni soustředit veškeré rozhodování do jednoho centra a vytvořili vedle oborových a územních subcenter i relativně autonomní základní hospodářské jednotky ve formě chozraščotních podniků. Ty jsou definovány po formálně právní stránce jako právnické osoby, i když je jejich právní subjektivita neúplná, omezená nadřazeností centra, a administrativně jako organizace sestavující vlastní plán, disponující bankovními účty atd. Vlastní ekonomická definice, totiž že chozraščotní podniky hradí své výdaje z tržeb, je ve skutečnosti mystifikující, neboť zamlčuje jak plánované ztráty, tak i omezení nákladů vyloučením investičních výdajů a výdajů za výzkum a jejich zkresení arbitrárními cenami.

Čs. reformní teorie byly formulovány makroekonomicky, např. jako působení » zákona hodnoty « stádia » extensivního « a » intenzivního « růstu, vztah plánu a trhu, typ ceny, atd., a opatření z nich odvozovaná pouze modifikovala existující typ chozraščotního podniku. Vlastní teorie podniku byla dlouho přehlížena, jako by existovala všeobecná shoda, že problém je pouze nalézt správnou metodu a instrumenty centrálního řízení, což je ovšem plně v duchu marxistických tradic » ekonomie kontroly «. Problém socialistického podniku v decentralizovaném národním hospodářství se tak vynořil až v Kocandově a Pelikánově článku jako střed mezi

- a) technokratickým (manažerským) a
- b) samosprávným pojetím vedení podniku (1).

Technokratický (manažerský) podnik by podle Kocandy a Pelikána znamenalo » vytvořit sociálněekonomickou strukturu dosti analogickou kapitalismu, tj. skupinu podnikatelů (manažerů) a proti nim *ostatní* zaměstnance «. Jedna profesionální skupina, Burnhamovi manažeri, se tu však ztotožňuje s podnikateli pouze zdánlivě, protože se přehlíží dva základní aspekty podnikatelské funkce, totiž jakým způsobem se ustanovují tito vedoucí pracovníci a kdo nese riziko za výsledky činnosti podniku. Je-li při tom výchozí situací centrálně řízené hospodář-

(1) R. Kocanda a P. Pelikán, *op. cit.*, str. 100, staví » manažerský systém « proti samosprávnému podniku. L. Rychetník, *Economics of Planning*, vol. 8, 1968, no. 3, str. 223 a 224, rozlišuje » demokratický « a » technokratický « model podniku v tržním socialismu.

ství sovětského typu, je zřejmé, že tyto rozhodující podnikatelské atributy zůstávají i nadále svěřeny centru. (1)

Proč bylo tedy až do května 1968 preferováno technokratické řešení? Odpor vůči samosprávnému podniku plyne přímo z Šikovy teorie skupinových zájmů, jejichž představitelem je podnik a které mají být hmotně podněcovány, které však na druhé straně musí být podřízeny celospolečenskému zájmu neboli » všeobecnému hmotnému zájmu dělnické třídy«. Proto Šik doporučoval sice » lépe využívat různé formy materiálních podnětů, skutečně konsekventně uplatňovat socialistické tržní vztahy a všechny nástroje s nimi spojené (ceny, čistý důchod, úvěr, úrok, atd.), a tím uvnitř socialistického plánování vytvořit potřebné hnací síly pro relativně samostatné jednání podniků « (2), avšak nikdy nehlásal plnou samostatnost socialistických podniků. Tuto negativní roli Šikových teorií potvrzuje i diskuse s přívrženci samosprávných podniků, kteří se kupodivu nacházeli především ve Výzkumném ústavu národohospodářského plánování při Státní plánovací komisi. R. Kocanda v říjnu 1967 znovu požadoval vytvoření » samosprávných socialistických podniků, při čemž volbu podnikatelských orgánů podniku, jakož i jmenování ředitele chtěl ponechat výlučně pracovníkům podniku. Kocanda vyhrazuje podnikání pouze nezávislým podnikům; stát by se měl zřítí podnikatelské činnosti (»ekonomického řízení«), má vykonávat funkci převážně státně politickou a na trhu vystupovat pouze prostřednictvím státně rozpočtových organizací. Zdůraznil též škodlivost administrativní monopolizace a navrhl přeměnit oborová ředitelství na dobrovolná sdružení podniků. (3) Pracovníci ekonomického ústavu ČSAV, řízeného O. Šikem, odpověděli nejméně třemi články v únoru a březnu 1968 (4); všechny jednohlasně doporučovaly » smíšený « podnikatelský orgán, v němž by vlastní zástupci podniku byli v menšině nebo měli nejvýše polovinu míst, kdežto druhá polovina či většina by byla delegována jinými institucemi a úřady, aby zastupovali » zájmy společenského jmění,

(1) Srovnej u L. Rychetníka, *op.cit.*, str. 223, obdobné rozlišení mezi odborným řízením podniku a vlastní podnikatelskou funkcí a mezi vztahem podřízenosti vedení vůči pracovnímu kolektivu a vůči centru.

(2) O. Šik, *Ökonomie - Interessen - Politik*, Berlín 1966, str. 409-410.

(3) R. Kocanda, Postavení podniku v socialistické ekonomice, *Plánované hospodářství*, č. 10, 1967.

(4) K. Suchan, Podnik a centrum, *Politická ekonomie*, č. 2, 1968, str. 101-11; O. Kraus, Ještě k postavení podniku v naší ekonomice, *Plánované hospodářství*, č. 2, 1968, str. 15-24; B. Levčík, J. Kosta, Koho reprezentuje soc. podnik, *Politická ekonomie*, č. 3, 1968, str. 239-247.

koncepční zájmy rozvoje daného odvětví výroby, atd. « Všechny rovněž podtrhly řízený charakter socialistického trhu a nezbytnost silného řídicího centra. Lišily se jen v argumentaci. Kosta a Levčík výslovně odmítli hospodářskou samosprávu s poukazem na nedostatky, zjištěné Wardovou teoretickou analýzou, a také proto, že by se veškeré důsledky hospodaření promítaly do odměn pracovního kolektivu a že by pak převládaly krátkodobé zájmy nad perspektivními. Pro O. Krause byl Kocandův » samosprávný socialistický podnik « nepřijatelný, protože nezabezpečuje dostatečně vyšší funkce celospolečenského vlastnictví (ochrana před vznikem soukromého vlastnictví, společensky optimální rozdělování národního důchodu, zajištění práva na práci, možnost státních zásahů z obecného zájmu do hospodářské sféry) a protože volba podnikatelského orgánu a ředitele pracovníky podniku by mohla snížit odbornost řízení. Pro K. Suchana byla základní otázka ..., jak dalece se má podnik rozvíjet relativně samostatně, řešena funkcí » společenského centra, které sestavuje plány rozvoje společnosti a její ekonomiky a tyto plány také centrální hospodářskou politikou prosazuje «; požadoval zachování podnikatelské činnosti pro oborová ředitelství a v omezené míře i pro centrum a jeho hlavní dodatek k existující podnikové autonomii požadoval v souvislosti s navrhovaným podnikatelským orgánem podniku, aby volba výrobní náplně a začlenění podniků do vyšších seskupení byla ponechána na rozhodnutí podnikům. Podle těchto autorů měla čs. ekonomická reforma vytvořit nový typ podniku specifický pro tržní socialismus. Přitom Levčík a Kosta právem považovali za neuskutečnitelný tržní socialismus Lange-Lernerova typu, protože spočívá na nereálných předpokladech, že » za prvé, centrální orgány jsou s to určit rovnovážné ceny výrobních prostředků « a dát jim » parametrický charakter « a » za druhé, řídicí kádry podniku, případně oborů jsou schopny a ochotny při výkonu své funkce se řídit závaznými pravidly « bez ohledu na vlastní materiální zájem. Čs. ekonomická reforma byla ovšem charakterizována jiným instrumentáři hospodářské politiky. Navrhovaný podnikatelský orgán pak měl dle nich sladit princip demokratický s principem odbornosti, Suchan a Kraus však otevřeně přiznávali, že je nutno zabezpečit celospolečenský zájem, celospolečenské vlastnictví, makroekonomické proporce, atd. V odpovědi, která byla opět uveřejněna v časopise Státní plánovací komise, Pavel Ernst polemizoval s názory, že » lékem (na nedostatky samosprávných podniků) má být zejména přítomnost zástupců centrálních a jiných nadpodnikových řídicích

orgánů a odběratelských organizací v orgánech a institucích řízení podniku či oboru « (1). Dokazoval, že dle jugoslávských zkušeností hospodářská samospráva není v rozporu se zásadou jediného odpovědného vedoucího a že zájem pracovníků na stabilitě zaměstnání převažuje nad krátkodobými motivy na bezprostřední zvyšování mezd. V květnu 1968 konečně i O. Šik vyslovil souhlas s tím, že většina zástupců v podnikatelském orgánu podniku má být volena pracovním kolektivem. Jeho souhlas je nutno považovat za taktický nebo přímo vynucený okolnostmi, protože O. Šik se ani ve svých pozdějších pracích nikdy neztotožnil s myšlenkou hospodářské samosprávy a např. ve své poslední knize z r. 1976 se o Jugoslávii vůbec nezmínil. Je nesporné, že Ekonomický ústav ČSAV značně zpozdil příklon k samosprávnému řízení, což pak podstatně usnadnilo Husákovu » konsolidaci « čs. hospodářství.

Dílčí změny, provedené v posledních letech v SSSR a v ostatních komunistických státech, potvrzují, že tzv. technokratické (manažerské) vedení podniku se stává výrazným rysem jak modernizovaného sovětského systému, tak i » řízeného tržního mechanismu « v Maďarsku. Západní teorie a metody řízení – vedle matematických plánovacích metod, počítačů a západní technologie – mají odstranit anebo alespoň zmenšit zjevné selhávání marxistické ekonomické teorie i praxe. Řešení, doporučované původně Šikem a pracovníky jeho ústavu, se přitom nápadně shoduje s maďarskou ekonomickou reformou z r. 1968. Plánování je indikativní jen do té míry, že státní plán se nerozpisuje na podniky a není pro ně závazný, avšak je závazný pro jejich ministerstva, která jsou vybavena tak účinnými novými ekonomickými nástroji – v Maďarsku » regulátory « – k usměrňování podniků, že centrální řízení zůstává fakticky zachováno, avšak je přeorientováno více na finanční ukazatele. Zruší se např. direktivní plán dovozu, avšak zavede se místo toho povolovací řízení pro jednotlivé nákupy z dovozu (Maďarsko); nebo se zruší závaznost státního plánu investic, avšak manipulací finančními a úvěrovými zdroji jsou podniky nuceny přizpůsobit se centrálním záměrům. Odbornost a iniciativa podnikových manažerů, ve skutečnosti však hlavně jejich lojalita k centru je podněcována vysokými platy a odměnami, které při takřka neexistující progresi u daňových sazeb nebývale zvyšují nerovnoměrnost osobních

(1) Pavel Ernst, Ekonomické postavení podniku v socialistickém hospodářství, *Plánované hospodářství*, č. 5, 1968, str. 30.

důchodů (i v SSSR). Jak přiznávají i novější maďarské analýzy vede tento systém k určité větší (» relativní «) samostatnosti a iniciativě pouze u některých menších podniků.

3. *Připravovaný čs. systém hospodářské samosprávy.*

Čs. systém hospodářské samosprávy, jak byl propracován v návrhu zákona o socialistických podnicích, byl zřetelně poznamenán některými centralizujícími tendencemi, které v předchozí diskusi hájili pracovníci Ekonomického ústavu ČSAV, a nelze je tedy připsat na vrub vnějšímu tlaku po sovětské invazi. Sovětským politikům nebyl ovšem návrh zákona přijatelný ani v této formě, neboť přes své nedostatky otvíral možnosti skutečnému tržnímu hospodářství. Jeho klady a záporů jsou zjevné, srovnáme-li jej alespoň zběžně s hlavními principy, kterými definuje hospodářskou samosprávu prof. J. Vaněk.

Prvním význačným rysem je pluralita podnikových typů, kdežto ve Vaňkově modelu samosprávného hospodářství existuje pouze jeden typ podniku, samosprávný podnik. Zákon měl ukončit existenci chozračotního státního (» národního «) podniku a jeho podřízení administrativě oborových monopolů. Nově měly vzniknout společenské podniky a veřejné podniky státní a místní. Nová zákonná úprava však ponechávala beze změny družstva výrobní, obchodní i zemědělská a taktéž podniky zahraničního obchodu a několik dosavadních akciových společností, vlastněných státem. Důležité bylo ustanovení o právu podniků zakládat » účastnické podniky «, což by umožňovalo vstup nových podniků na trh.

Hospodářská samospráva se měla vztahovat pouze na společenské podniky a v menší míře na veřejné podniky státní i místní a na účastnické podniky; fakticky se samospráva uskutečňovala i v družstvech, pro něž se rovněž připravovala novela zákona. Samospráva však měla být výrazně omezena v několika směrech:

a) Podle znění návrhu zákona » socialistické podniky jsou právnické osoby založené k vykonávání podnikatelské činnosti s majetkem v socialistickém společenském vlastnictví, jejichž pracovníci se podílejí na jejich řízení a výsledcích hospodaření « (§ 1). Na rozdíl od pojetí prof. Vaňka právní subjektivita těchto podniků by nebyla odvozena od pracovního kolektivu, jehož podílení se na řízení a výsledcích hospodaření mělo být kontrolováno státem jednak z jeho funkce zakladatele těchto podniků a jednak řídicího, jako řídicího činitele v ná-

rodním hospodářství. Stát tedy nejen zakládá a ruší i společenské podniky, dává každému podniku statut, jmenuje svého zástupce do podnikové rady, vybavuje podnik základním jméním a dává nadále souhlas k jeho zvýšení nebo snížení, nýbrž i » vytváří hospodářskou politikou podmínky pro činnost podniků a pro jejich sdružování; využívá k tomu zejména hospodářských plánů, státních rozpočtů a soustavy dalších ekonomických nástrojů, právních předpisů a vlastní účasti na podnikání « (§ 3). Další odstavce dává státním orgánům možnost přímo zasahovat do činnosti podniků. Tyto formulace jsou tak pružné, že by mohly sloužit jako právní základ i k direktivnímu ukládání plánových úkolů podnikem jako dříve.

b) Pravomoc podnikové rady, onoho » kolektivního podnikatelského orgánu «, byla velmi oslabena i vůči prozatímním rámcovým zásadám z června 1968. Její působnost se měla vztahovat na určení koncepce rozvoje a zásad hospodářské politiky podniku, schvalování roční závěrky a rozdělení zisku a na rozhodování o zřizování účastnických podniků a o podílových účastech. Dvě základní práva byla okleštěna ve prospěch zakladatele, státu. Podniková rada sice měla rozhodovat o jmenování a odvolání ředitele a o jeho odměnách, avšak zakladatel měl při konkursu na funkci ředitele právo veta vůči uchazeči, s nímž nesouhlasil (§ 17); náměstky ředitele by nemohla podniková rada ani jmenovat ani odvolat. Rovněž změna podnikového statutu, a výslovně zvýšení pravomoci podnikové rady, mělo být podmíněno schválením zakladatele.

c) S nízkou pravomocí podnikové rady kontrastuje rozsah pravomoci ředitele, který » jedná jménem podniku a rozhoduje samostatně ve všech věcech, které nejsou vyhrazeny radě nebo zakladateli « (§ 16). Ředitel by tedy např. sám jmenoval všechny členy ředitelství včetně svých náměstků; v prozatímních rámcových zásadách bylo jmenování svěřeno podnikové radě na návrh ředitele. Samostatnost ředitele by byla chráněna i tím, že smlouva s ním měla být uzavřena nejméně na pět let a výpovědní lhůta byla navržena v délce jednoho roku. Naprosto nebylo ani vyloučeno nebezpečí, že ředitel bude schopen manipulovat s podnikovou radou. Měl se zúčastňovat jejího jednání s poradním hlasem, předkládat návrhy a rada musela být svolána na jeho žádost. Pravomoc ředitele byla fakticky nejpronikavěji omezena centrem, které mělo mít možnost usměrňovat jeho rozhodování » ekonomickými nástroji «, příp. i přímými příkazy a kromě toho by mohlo

použít dva neobyčejně účinné prostředky vůči příliš samostatným ředitelům: ustanovit vnučenou správu podniku a uplatnit veto při konkursu na ředitele. Tato faktická podřízenost ředitele centru, eufemisticky nazývaná některými autory profesionální podřízeností, znamená vlastně popření principu samosprávy.

d) Tzv. princip demokratického řízení by nebyl omezen pouze právy zakladatele a principem odbornosti, profesionality řízení, představané ředitelem a centrem. Prof. Vaněk i jugoslávští teoretikové, zvláště výrazně např. Branko Horvath, požadují, aby samospráva se účinně uplatňovala co možná na nejnižší úrovni, např. i v dílnách. V Československu se však měla uplatnit pouze u podniků, ani ne u velkých závodů, a přitom komunistická administrativní koncentrace výroby dosáhla již vysokého stupně; v roce 1969 existovalo pouze 715 průmyslových národních podniků, 601 územně řízených podniků a 415 výrobních a stavebních družstev. U velkých podniků jako Škodovy závody, Vítkovické železárny či Nová hut by to znamenalo, že třicet tisíc či více zaměstnanců by zvolilo každé dva roky polovinu ze třiceti členů podnikové rady, kteří by byli navrženi odbory, a tito jejich zástupci by se případně sešli pouze čtyřikrát do roka, aby schválili dokumenty připravené ředitelstvím. Ani zavedení samosprávy v nižších podnikových útvech by tuto situaci podstatně nezměnilo. Je zřejmé, že demokratická volba členů podnikové rady a jejich neodvislá činnost je plně podmíněna obnovením pluralitní politické demokracie.

U ostatních typů podniků by byla samospráva okleštěna ještě více, případně by vůbec neexistovala (u podniků zahraničního obchodu a akciových společností). Veřejné a účastnické podniky měly mít podnikovou radu složenou převážně z členů jmenovaných zakladatelem a pouze jedna třetina by musela být zvolena pracovníky. Nové podniky přitom měly vznikat zřejmě jako účastnické podniky, takže počet relativně samostatných » společenských podniků « by se nezvyšoval, pokud by je dále nezakládal stát. Proto by asi nové, skutečně samosprávné podniky vznikaly jako družstva, jak tomu nasvědčoval i vývoj v r. 1968 a 1969. Samotná existence dvou typů samosprávných podniků, společenských podniků a družstev ukazuje, že komunistické rozlišení mezi » společenským « a » skupinovým « vlastnictvím mělo být zachováno. Všechna omezení samosprávy ze strany zakladatele a profesionální podřízenosti vedení podniku centru lze vlastně převést na zabezpečení » společenského vlastnictví «, které i pro většinu čs.

reformátorů bylo ideologickým zdůvodněním centralismu, byť i v nové formě.

Další velké rozdíly proti Vaňkovu modelu nacházíme ve vztahu ke mzdám, odborům a financování investic. Prof. Vaněk tvrdí, že ve skutečně samosprávném podniku mzda jako ekonomická kategorie neexistuje; určitou obdobu lze nalézt u živnostníků, kde účetní rozdělení důchodu z živnosti na mzdu, zúročení kapitálu a zisk může být považováno za umělé. Protože pracovníci sami mají demokraticky rozhodovat o rozdělení důchodu, odpadá i hlavní opodstatnění existence odborů, totiž dosáhnout na podnikateli co možná nejvyšší mzdy. Toto zrušení mezd je pouze zdánlivé a souvisí se způsobem rozdělování hrubého národního důchodu ve Vaňkově modelu a zejména s centralizovaným financováním investic. Jeho samosprávné podniky by musely odvádět vysokou daň z kapitálu a veškeré odpisy Národnímu ústavu hospodářské samosprávy, který by shromažďoval a přiděloval veškeré prostředky na investice, i na pouhou obnovu; problém investičního kritéria se při tom vůbec neřeší, jako by byl naprostý přebytek prostředků. Jelikož by Národní ústav musel rozhodovat o každé investici včetně renovací, bylo by takové samosprávné hospodářství podrobena nejtuzší centralizaci. Je zřejmé, že podnikům pak by zbývaly jen prostředky k rozdělování mezi pracovníky, tedy opět jen mzdy. Nejvíce by tyto mzdové prostředky byly v plné míře ovlivňovány kolísáním hospodářského výsledku. Pracovníci samosprávného podniku by tedy plně nesli podnikatelské riziko, ačkoliv jedna z nejdůležitějších pravomocí podnikatele – rozhodování o investicích – by bylo vyhrazeno centru.

Československé řešení bylo v těchto směrech realističtější. Komunističtí ekonomové totiž od ztroskotání tzv. válečného komunismu v Rusku uznávají stále více, že mzdy, zisk a ostatní ekonomické kategorie platí i pro ně. Existence mezd, jakož i vyčlenění vedení jako samostatné složky vedlo k tomu, že odbory měly být zachovány ve své klasické funkci a neměly se nikterak podílet na podnikání, což teoreticky příslušelo přímo pracovnímu kolektivu. Toto rozlišení dvojí úlohy pracovníků podniku jako zaměstnanců a jako spolupodnikatelů je třeba vyzvednout jako přednost a přínos československé ekonomické reformy k teorii hospodářské samosprávy. V Československu se však nepodařilo uvést do rovnováhy trh práce a po krátké době v létě 1967 byla znovu zavedena kontrola mezd centrem. Pokud jde o investice, společným trendem ve všech evropských komunistických zemích je

přechod k samofinancování investic na úrovni oborů při zachování centrálního rozhodování a kontroly. Naproti tomu československé samosprávné podniky měly rozhodovat o investicích samostatně a též je financovat z vlastních zdrojů, přičemž investiční úvěry měly dočasně doplňovat vlastní prostředky; v praxi však stále rozhodovalo o všech větších investičních projektech centrum prostřednictvím alokace úvěrů Státní banky.

4. *Vedení samosprávného podniku a kapitálový trh.*

Jak v navrhovaném československém typu hospodářské samosprávy, tak v teoretickém modelu prof. Vaňka by tedy byla samostatnost samosprávných podniků značně omezena. Toto omezení lze plně ztotožnit s potlačením finančního a kapitálového trhu, jehož funkce si osobuje centrum. Jak známo, Marx považoval peníze a kapitál za produkt i nástroj vykořisťování, a v socialismu a komunismu neměly proto podle jeho předpovědí existovat. Peníze však nejsou jen prostředkem zajišťujícím oběh statků, nýbrž i předpokladem samostatnosti ekonomických subjektů, neboť mají zajišťovat volný přístup k výrobním faktorům, zboží a službám, neomezovaný jakýmkoliv přidělovým systémem, plánovací příkazy v to počítaje. Rovněž kapitál není jen kategorií výroby, nýbrž i rozdělení, není jen nahromaděním výrobních prostředků, nýbrž v každé společnosti i reálným protějškem úspor, tzv. i v současném Československu jak osobních úspor, tak i těch nevyčíslených úspor, jež slouží jako zdroj např. starobních důchodů. Soustředění všech úspor do státního rozpočtu a jejich centrální rozdělování se ukazuje stále více jako jedna z příčin nižší efektivity centrálně plánovaného hospodářství, a proto všechny ekonomické reformy v komunistických státech se pokoušejí o různý stupeň decentralizace i na úseku financování. Tato hypertrofie státního rozpočtu a ústředního plánu se také projevuje omezováním osobní svobody občanů, kteří jsou pak ve všem svém hospodářském jednání závislí na státní a stranické byrokracii. Jak již bylo řečeno, centralizaci investičního financování bezpodmínečně požaduje i prof. Vaněk; v jeho samosprávném hospodářství by pak zbývalo velmi málo místa pro trh a pro osobní rozhodování o úsporách.

Skutečné obnovení peněžního a kapitálového trhu předpokládá, že samostatné podniky mohou nakupovat za své dočasné úspory finanční aktiva různého druhu a hlavně že je mohou samy vydávat a prodávat k získání likvidních prostředků. V komunistických hospo-

dářstvích jsou však tolerovány pouze dva druhy finančních aktiv, peníze a úvěry. Východoevropské reformy se snažily rozšířit použití bankovních úvěrů jako universálního finančního nástroje, neboť tento dvojstranný vztah se dá nejlépe využít k nepřímé kontrole centrem. Tržní formy finančních aktiv, tzv. cenné papíry vč. cenných papírů na držitele, nejsou dovoleny ani v Jugoslávii. Československá ekonomická reforma však učinila v tomto směru slibné kroky. V platebním styku měly být obnoveny šeky a směnky a podle názoru některých teoretiků se hlavně o ně měla opírat peněžní emise. Cenné papíry střednědobé byly však representovány pouze dluhopisy Státní banky čs.; výrobní podniky je nesměly vydávat, aby nebyly kryty » výrobními prostředky«. Cenné papíry dlouhodobé a nesplacitelné neexistovaly vůbec a ani nebyly žádné plány na jejich zavedení. Tržní hospodářství s jeho objektivní regulací hospodářské aktivity však nelze obnovit, dokud podniky nemohou získávat investiční zdroje z úspor jiných sektorů, zejména od obyvatelstva, prostřednictvím dlouhodobých dluhopisů a zvláště prostřednictvím nesplacitelných cenných papírů, dávajících nárok k účasti na zisku. Nutnost doplnění čs. reformy peněžním trhem připomínali někteří čs. ekonomové, např. J. Daněček a Vl. Klaus, avšak i oni se vyhýbali problémům kapitálového trhu.

Zavedení cenných papírů, které by zakládaly titul na řízení a k účasti na zisku, by pomohlo vyřešit jak otázku samostatnosti podniku tak i některé chronické problémy centrálně řízeného systému. Předpokládejme, že by při počátečním rozdělení tyto cenné papíry byly svěřeny zaměstnancům podniku jako celku ve výši jedné poloviny základního jmění a druhá polovina by byla předána organizacím finančního sektoru, včetně pensijních fondů, jako představitelům spořitelů. Nové trvalé zdroje finančních prostředků by si mohl podnik opatřit *a)* při investicích, zvyšujících základní jmění, pouze novou emisí těchto cenných papírů a *b)* prodejem nebo zástavou dosavadních cenných papírů ve správě zaměstnanců při jiné potřebě likvidních zdrojů, tj. hlavně při špatném hospodaření. Toto uspořádání by mělo řadu příznivých důsledků:

1) Řízení podniku by záviselo jak na pracovnících podniku, tak na představitelích úspor investovaných v podniku, tj. na cizím » kapitálu«. Úspěšné hospodaření by umožňovalo zvyšovat vliv zaměstnanců na vedení podniku případným nákupem svých vlastních cenných papírů, ztráty by naopak snížily vliv zaměstnanců z úplné samosprávy na participaci a převahu v řídicích výborech podniku

a rozhodující vliv na jmenování ředitele a ředitelství by získali představitelé spořitelů. Tento mechanismus, předpokládající zájem zaměstnanců na samosprávě podniku, by měl odstranit nebezpečí výplat neúměrně vysokých mezd, takže centrální kontrola mezd by nebyla potřebná.

2) Podnikatelské riziko by bylo rozloženo jak na vlastní pracovníky podniku (nižší podíl na zisku, možná ztráta svěřených úspor), tak na kapitalizované úspory z ostatních sektorů, včetně pensijních fondů; finanční sektor by měl toto riziko pro ostatní sektory dále rozdělit.

3) Odstranil by se nadměrný tlak na investice, typický pro centrálně řízené hospodářství sovětského typu, neboť váha podnikatelského rizika by přiměla obě složky vedení podniku k odpovědnému posuzování předpokládaných výsledků nových investičních projektů. Tím by se zároveň odstranil tzv. » trh dodavatele « a uvedl do rovnováhy » trh zboží «.

4) Podniky by byly nuceny hledat k rozvojovým investicím cizí zdroje, poněvadž zaměstnancům by stačilo k udržení kontroly nad podnikem krýt ze svých podílů na zisku pouze polovinu zvýšení základního jmění podniku. Na druhé straně organizace finančního sektoru by byly nuceny hledat použití pro vložené úspory. Tato čistě ekonomicky motivovaná nabídka a poptávka po dlouhodobých úsporách by byla základem peněžního trhu a tržní úrokové míry.

5) Centru či státu by odpadla podnikatelská funkce. Jeho úkolem by bylo zákony konstituovat potřebné instituce a svou fiskální politikou – ve spolupráci s měnovou politikou centrální banky – regulovat celkový objem hospodářské aktivity.

Je zřejmé, že popsané řešení by ponechávalo plný prostor k organickému vývinu plně samosprávných podniků, které by nebyly v žádném ohledu direktivně usměrňovány centrem. Předpokladem by bylo, aby i finanční sektor byl vybudován na principu samosprávy; v tomto směru byly rovněž vypracovány návrhy za československé reformy v letech 1968–1969 (např. Randýsek). Stojí přitom za povšimnutí, že samosprávné hospodářství tohoto druhu by plně zachovávalo rozdělení mezi mzdami a ziskem a jeho účelovou funkcí by nebylo maximalisovat ani zisk ani pracovní důchod na zaměstnance, nýbrž patrně hrubou přidatnou hodnotu.

Rotterdam, 2 února 1977.